

लिच्छविकालीन दुइ माटाका छाप

-बाबुकृष्ण रिजाल

नेपालमा बौद्धधर्म कहिलेदेखि प्रारम्भ भयो भन्ने कुरा निश्चितरूपमा जानाका लागि पुरातात्विक अन्वेषण तथा उत्खनन कार्य गर्नु धेरै नै बाँकी छ । काठमाडौं उपत्यकाको प्रामाणिक तथा क्रमबद्ध इतिहास पाँचौं शताब्दीका लिच्छवी राजा मानदेवको समयदेखि मात्र शुरु भएको छ । तर अरू पुरातात्विक प्रमाण, प्रचलित अनुश्रुति, पौराणिक आख्यान र वंशावलि आदिले भने काठमाडौं उपत्यकाको इतिहास लिच्छवी कालभन्दा धेरै पहिलेदेखि शुरु भएको हुनुपर्छ भन्ने अनुमान गर्न वाध्य गराउँछन् ।

जुनसुकै देशको लागि पनि इतिहास तयार पार्न प्रचलित जनश्रुति, पौराणिक आख्यान र वंशावलि आदिलाई पुरातात्विक प्रमाण मेटाउने अग्रिम साधनको रूपमा विद्वानहरूले लिने गरेका छन् । फन् नेपालको निति ता लिच्छवी राजाभन्दा अगाडिको जुनसुकै कुरा जानाका लागि पनि प्रचलित वंशावलि र पौराणिक आख्यानको नै भर पर्नुपरेको छ । तसर्थ नेपालमा प्रचलित बौद्धधर्मको प्राचीनता बुझ्न हामीले पनि अनेक किसिमका जनश्रुति, पौराणिक आख्यान तथा वंशावलिलाई नै अगाडि सार्नुपर्दछ ।

बौद्धधर्ममा आधारित वंशावलिअनुसार काठमाडौं उपत्यकाको प्राचीन नाम नागदह थियो । यहाँ शाक्यसिंह बुद्धभन्दा पहिलेका ६ जना मानुषी बुद्धहरूमध्ये सबभन्दा पहिला बुद्ध विपश्वीले बन्धुमती नगरबाट आई नागदहको उत्तरपश्चिमस्थित जातमात्रोच्च पर्वतमा बसेर पूर्णिमाका दिन एक पवित्र कमलको बीज रोपे, जुन कालान्तरमा ज्योतिस्वरूप स्वयम्भूको रूपमा परिणत भयो । विपश्वी बुद्ध बसेको जातमात्रोच्च पर्वतलाई हामी हिजोआज नागार्जुन पर्वत भन्दछौं ।

वंशावलिको अर्को मनाइअनुसार शोक्यसिंह बुद्धले किरातवंशका सातौं राजा जितेदस्तीको समयमा काठमाडौं उपत्यकास्थित पुच्छाप चैत्यमा बसेर १३५० भक्तहरूलाई आफ्नो धर्ममा दीक्षित गराएका थिए । गौतम बुद्धका प्रख्यात जेठा भिक्षु आनन्दले नेपालमा आएर आफना स्वजनहरूलाई भनेको कुरालाई समर्थक स्वस्तित्वाद विन्यासमा पनि उल्लेख छ ।

बौद्धधर्ममा आधारित वंशावलिमा उल्लिखित काठमाडौं उपत्यकाका कतिपय काठहरूलाई भारतका प्रख्यात सम्राट् अशोकसित संबन्धित गराइएको पाइन्छ । जसमध्ये चाबहील पनि एक हो । वंशावलिअनुसार सम्राट् अशोककी छोरी चारुमतीले चौधौं किराती राजा स्थुंकोका समयमा आफना पिताका साथ नेपालमा आएर देवपट्टनका राजकुमार देवपालसित विवाह गरी आफ्नो अन्तिम समयमा चारुमती विहार बनाएकी थिइन् । चारुमतीले बनाएको विहार भएको ठाउँलाई हामी आजकाल चाबहील भन्दछौं ।

लिच्छविकालभन्दा पहिले किरातकालमा चारुमतीले बनाएको चारुमती विहार लिच्छविकालमा पनि बौद्धधर्मको एक प्रमुख केन्द्र रहेको थियो भन्ने कुरा हालसम्म चाबहीलमा देखिइरहेका अनेक किसिमका लिच्छविकालीन चैत्यहरू, स्थानको आसनमा रहेका बुद्ध, पद्मपाणि अवलोकितेश्वरको प्रस्तरमूर्ति तथा एक भव्य स्तूपले पनि बताउँछ ।

चाबहीलको प्रांगणमा कति किरातकालीन अवशेषहरू प्राप्त हुन सक्तछन् भन्ने कुरा ता त्यहाँ पुरातात्विक उत्खनन गरेपछि मात्र जान्न सकिएला । तर लिच्छविकालीन अवशेषका संबन्धमा भने चाबहीलकै निवासी श्री धरद्वाराज

नेपालले हाल आफू खेल्दाखेल्दै भेट्टाएको भनी पुरातत्व विभागलाई दिएका माटाका छापबाट ज्ञान हुन्छ । ती दुइट्टा माटाका छाप लिच्छविकालीन हुन् ।

यसमा महायानी बौद्धधर्मको प्रख्यात मन्त्र—

“यं धर्मा हेतुं प्रभवा हेतुं तेषां तथागतो ह्यवदत् ।

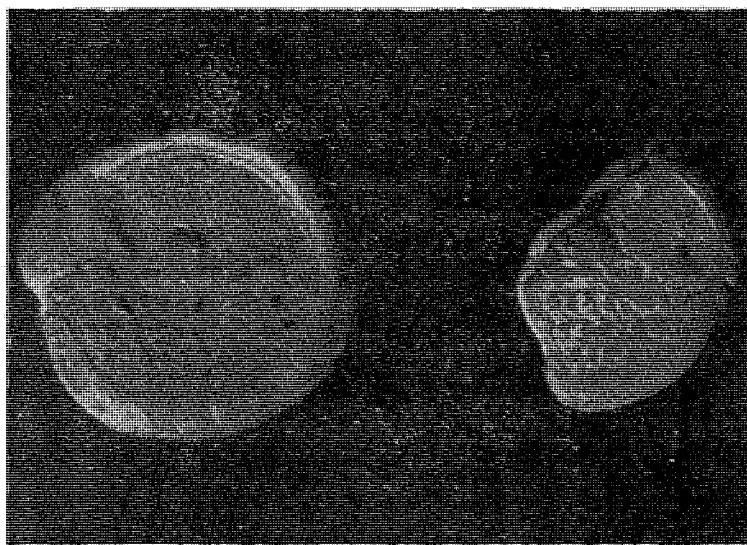
तेषां च यो निरोध एवं वादी महाश्रवणः” भन्ने वाक्य अंकित छ ।

यो पाठ राष्ट्रिय अभिलेखालयका लिपिविशेषज्ञ श्री शंकरमान राजवंशीले पढिदिनुभएको हो । माटाका दुई छापमध्ये एक साबूत अवस्थामा छ, अर्को चाहिँ तृतीयांश

भाग फुटेको छ । साबूत माटाका छापको व्यास करीब सबाइंचको छ र यसको माथिल्लो भागमा दायांबायां दुइट्टा साना चैत्यका बीचमा एक छत्रसहित तेह्र भुवन देखाइएको स्तूपको चित्रण गरिएको छ ।

यस प्रकारका माटाका छापहरू चैत्य अथवा स्तूपको निर्माण गर्दा भक्तजनहरूले विधिपूर्वक उपवास बसेर जति सक्थो उति छापी उद्यापन गर्ने दिनमा चैत्य अथवा स्तूपको गर्भगृहभित्र राखिदिने चलन अफसंम पनि नेपालका बौद्ध-धर्मावलम्बीहरूमा प्रचलित भएको देखिएको छ । यस प्रकारका लिच्छविकालीन माटाका छाप काठमाडौं उपत्यकामा पाइएको संभवतः पहिलोपल्ट हुन सक्तछ ।

प्राचीन नेपाल

चाबहीलमा प्राप्त लिच्छविकालीन माटाका छाप